

کتاب‌شناسی گزیده آثار دانشمندان اهل تسنن در باره‌ی امام مهدی علیه السلام: آثار غیرمشهور یا غیرموجود

نوشته: سیدعبدالعزیز طباطبایی یزدی

ترجمه: حمید سلیم گندمی*

چکیده: در این گفتار، توضیحاتی پیرامون ۴۲ کتاب از آثار دانشمندان اهل تسنن که آثار مستقل درباره‌ی امام مهدی علیه السلام به زبان عربی است، آمده است. این آثار، چندان شهرت ندارند یا نسخه‌ای از آن‌ها شناسایی نشده است، اما نام و ویژگی‌های آن‌ها در منابع معتبر دیگر، ذکر شده است. در این میان، کتاب‌هایی هم‌چون اخبارالمهدی نوشته‌ی عباد ابن یعقوب رواجنی (متوفی ۲۵۰هـ) که پیش از تولد حضرت مهدی علیه السلام نوشته شده و نیز آثاری مانند: ذکر المهدی و نعوته نوشته‌ی حافظ ابونعیم اصفهانی (متوفی ۴۳۰هـ)، البرهان فی علامة مهدی آخرالزمان نوشته جلال الدین سیوطی (متوفی ۹۱۰هـ)، تلخیص البیان فی علامات مهدی آخر الزمان نوشته ابن‌کمال پاشا حنفی شیخ الإسلام قسطنطنیه (متوفی ۹۴۰هـ)، عقد الجواهر و الدرر نوشته‌ی ابن حجر، المهدی إلی ما ورد فی المهدی نوشته ابن طولون حنفی (متوفی ۹۵۳هـ) قابل توجه می‌باشد.

این گفتار بر اساس کتاب «اهل البيت فی المكتبة العربية» نوشته‌ی محقق طباطبایی کتاب‌شناس برجسته و فقیه معاصر (۱۳۴۸-۱۴۱۶ هجری قمری) فراهم آمده است. مترجم، در

مقدمه‌ی مقاله‌ی دیگر خود (کتاب‌شناسی‌گزیده‌ی آثار دانشمندان اهل تسنن درباره‌ی امام مهدی علیه السلام): آثار شناخته‌شده و موجود)- که در شماره‌ی ۱۰ فصل‌نامه‌ی سفینه آمده- شرح حال مختصر نویسنده و توضیحات کوتاه درباره‌ی کتاب یادشده آورده است.

کلیدواژه‌ها: امام مهدی علیه السلام، کتاب‌شناسی / آثار اهل تسنن، کتاب‌شناسی / کتاب‌های عربی، کتاب‌شناسی / طباطبایی یزدی، سید عبدالعزیز / اهل البيت في المكتبة العربية (کتاب) / اصالت مهدویت، دیدگاه اهل تسنن / اخبار المهدی (کتاب) / رواجنی، عبادبن یعقوب / ذکر المهدی و نعوته (کتاب) / ابونعیم اصفهانی / البرهان فی علامات مهدی آخر الزمان (کتاب) / سیوطی، جلال‌الدین / تلخیص البیان فی علامات مهدی آخر الزمان (کتاب) / حنفی، ابن کمال پاشا / عقد الجواهر و الدرر (کتاب) / ابن حجر / المهدی إلى ما ورد فی المهدی (کتاب) / حنفی، ابن طولون.

[۱] الأحادیث القاضية بخروج المهدی

تألیف: محمدبن اسماعیل الأمير الیمانی
مراجعه شود به کتاب الاذاعة، ص ۱۱۴.

[۲] اخبار المهدی

تألیف: ابوسعید، عبادبن یعقوب الرواجنی العصفری الأسدی الکوفی
(متوفای ۲۵۰)

از رجال بخاری و ترمذی و ابن ماجه به شمار می‌رود. دانشمندان اهل سنت بر صدق او اجماع دارند و جز در مورد ولایت اهل بیت پیامبر علیه‌وعلیهم‌السلام بر او خرده نگرفته‌اند. در مورد سرگذشت او مراجعه کنید: تاریخ بخاری ۶ / ۴۴، الجرح و التعديل ابن ابی حاتم ۶ / ۸۸، تاریخ الصغير ۲ / ۳۹۲، التقريب ۱ / ۳۹۴، تهذيب التهذيب ۵ / ۱۰۹، الكاشف ذهبی ۲ / ۶۳، خلاصة تهذيب الكمال ۲ / ۳۲، فهرست طوسی ۱۱۹ / رجال نجاشی ۲۰۸ / الوافی بالوفیات صفدی ج ۱۷، معجم المؤلفين ۵ / ۸۵، الأعلام زرکلی ۳ / ۲۵۸، معالم العلماء ۸۸ / شماره ۶۱۲، انساب سمعانی ۶ / ۱۷۵-۱۷۶، اللباب ۲ / ۳۹، سير اعلام النبلاء ۱۱ / ۵۳۶، العبر ۱ / ۴۵۶، شذرات الذهب ۲ / ۱۲۱، معجم رجال الحديث ۹ / ۲۱۰، ۲۱۸-۲۲۰. مؤلف آن چه را که از بشارات نبوی در باب ظهور امام مهدی عجل الله فرجه به او رسیده گردآوری و تدوین نموده است. هم‌چنین متونی را که روایت کرده و طرق نقل حدیث را که بزرگان حدیث و روایت بر آن اتفاق دارند، تدوین نموده است. همه‌ی این روایات، قبل از تولد مهدی عجل الله فرجه بوده است چرا که عباد بن یعقوب در سال ۲۵۰ ق (پنج سال قبل از تولد قائم عجل الله فرجه) درگذشته است.

[۳] اخبار المهدی

بدرالدین حسن بن محمد بن صالح نابلسی حنبلی متوفای سال ۷۷۲ ق. ابن حجر در الدرر الكامنة ۲ / ۱۲۱ شماره ۱۵۵۶ شرح احوال او را ذکر کرده است و گوید: کتابی به خط او دیدم که آن را در اخبار مهدی گردآورده که در آخر الزمان خروج [ظهور] می‌کند. بدرالدین در مورد آن رنج زیادی کشیده و داماد او فخرالدین عمر بارنباری نقل می‌کند که بدرالدین، پنهانی به او گفته است که علی افضل صحابه است.

[۴] الاربعون حدیثاً فی المهدی

تألیف: صدرالحفاظ ابی العلاء، حسن بن احمد عطار همدانی، مقرئ (۴۸۸-۵۶۹ ق). دیلمی در قواعد عقاید آل محمد، و محب طبری در ذخایر العقبی ۱۳۶ / از آن نقل می‌کنند.

منابع شرح حال مؤلف

طبقات القراء جزرى ۱ / ۲۰۴، تذكرة الحفاظ ذهبى / ۱۳۲۴، ذيل طبقات الحنابلة ۱ / ۳۲۴، معجم رجال الحديث ۴ / ۲۹۱، فهرست شيخ منتجب الدين شماره ۱۴۲.

[۵] الاربعون حديثا فى المهدي

تأليف: سراج الدين محدث بغدادى قروينى (قرن ۶ ق). سيد حيدر املى (از اعلام قرن هشتم) در جامع الأسرار / ۴۳۹ از او نقل کرده است.

[۶] اشراط الساعة و خروج المهدي

تأليف: على بن محمد ميلى جمالى مغربى مالكى، ساكن و متوفى مصر (متوفى ۱۲۴۸ ق).

منابع: هدية العارفين ۱ / ۷۷۳، الاعلام زرکلى ۵ / ۱۷.

[۷] البرهان فى علامة مهدي آخر الزمان

تأليف: جلال الدين سيوطى

منابع: هدية العارفين ۱ / ۵۳۶.

دليل مخطوطات السيوطى و اماكن وجودها / ۲۲۱.

[۸] تلخيص البيان فى علامات مهدي آخر الزمان

تأليف: ابن كمال پاشا، شمس الدين احمد بن سليمان رومى حنفى، شيخ الإسلام و مفتى قسطنطينيه (متوفى ۹۴۰). شرح حال خوبى از او در كتاب الشقايق النعمانية / ۲۲۶ - ۲۲۸ آورده و گفته است: نزديك به صدر رساله نگاشته، و در علم چون كوه استوار و قله ي بلند است.

لكهنوى در الفوائد البهية / ۲۱ و تمیمی در طبقات السنیه / ۱ / ۴۰۹ در باره اش سخن گفته اند. تمیمی گوید: در علوم ماهر بود و كمتر فنى يافت مى شود كه در آن موضوع، تأليف يا تأليفاتى نداشته باشد. در زيادى تأليف و گسترش دانش در

سرزمین روم، هم چون جلال الدین سیوطی در دیار مصر است.
شرح حال او در شذرات الذهب ۸ / ۲۳۸ و هدیه العارفين ۱ / ۱۴۱ آمده است.
هدیه العارفين رسایل و مؤلفات او را ذکر نموده و این کتاب را از جمله آن‌ها شمرده است.

[۹] التوضیح فی توأتر ما جاء فی المنتظر و الدجال و المسيح

تألیف: علامه محمد بن علی شوکانی یمنی (متوفی ۱۲۵۰). شوکانی، در البدر الطالع ۲ / ۲۲۲ به هنگام بیان شرح حال خود، این کتاب آن را جزء تصانیف خود شمرده است.
عبدالغنی قاسم غالب شرحی، کتابی مستقل درباره‌ی حیات او تألیف نموده، به نام «الإمام الشوکانی» که چاپ شده است.

[۱۰] جمع الأحادیث الواردة فی المهدي

تألیف: حافظ ابوبکر بن ابی خيثمه، احمد بن زهير نسائی (متوفی ۲۷۹).
صدیق حسن خان در الأذاعة / ۱۳۷ آن را ذکر کرده است.

[۱۱] جمع طرق حديث المهدي

تألیف: ابن عراقی، احمد بن عبدالرحیم بن حسین کردی رازیانی مصری شافعی (متوفی ۸۲۶)

او فرزند حافظ عراقی است. ابوالمحاسن حسینی در ذیل تذکرة الحفاظ / ۲۸۸ شرح حال او را آورده و این کتاب را در شمار تألیفات فراوان او ذکر کرده است.
حافظ سخاوی نیز در الضوء اللامع ۱ / ۳۳۶-۳۴۴ ضمن بیان شرح حال او، از این کتابش یاد کرده است. هم چنین بنگرید: فهرس الفهارس و الاثبات: ۱۱۱۹.

[۱۲] حاشية على القول المختصر في علامات المهدي المنتظر

تألیف: رضی الدین شافعی (متوفی ۱۰۷۱)
اصل کتاب «القول المختصر»، تألیف ابن حجر هیتمی مکی (متوفی ۹۷۳)

است که خواهد آمد. و حاشیه‌ی آن از نوه‌ی او رضی‌الدین بن عبدالرحمان بن احمد بن محمد بن حجر هیتمی سعدی مصری شافعی (متوفای به مکه در سال ۱۰۷۱) است.

بنگريد: خلاصة الأثر ۲ / ۱۶۶، هدية العارفين ۱ / ۳۶۹.

[۱۳] حقیقة الخبر عن المهدي المنتظر

تألیف: صلاح‌الدین عبدالحمید الهادی

در طنطا، توسط انتشارات کتاب‌خانه‌ی تاج، به سال ۱۹۸۰، در ۹۶ صفحه چاپ شده است.

[۱۴] ذکر المهدي و نعوته و حقیقة مخرجه و ثبوته

تألیف: حافظ ابی‌نعیم احمد بن عبداللّهی اصفهانی (متوفی ۴۳۰)

سیدابن طاووس در کتاب‌هایش از او یاد کرده است، و در کتاب الطرائف صفحه‌ی ۱۷۹، در ضمن سخن خود درباره‌ی حضرت مهدی از او نقل کرده و می‌گوید:

حافظ ابونعیم، کتابی درباره‌ی مهدی شامل ۲۶ ورقه از چهل حدیث گرد آورده و آن را کتاب ذکر المهدي و نعوته نامیده است.

در صفحه‌ی ۱۸۱ طرائف، عناوین ابواب و تعداد احادیث هر باب را بیان کرده است. تا این که در صفحه‌ی ۱۸۳ گوید:

«تمام احادیث ذکر شده در کتاب ذکر المهدي عجل الله فرجه ۱۵۶ حدیث است، و طُرُق این احادیث زیاد است، که برای اجتناب از کثرت و طولانی‌بودن، در این کتاب (طرائف)، سندها را بیان نکردم.»

[۱۵] عقد الجواهر و الدرر فی علامات ظهور المهدي المنتظر

تألیف: ابن حجر.

دکتر عبدالله جبوری در تعلیقات خود بر کتاب «غریب الحدیث» ابن قتیبه ۱ / ۱۱۷ (ذیل حدیث «رجل أجلي الجبین، أفتی الأنف،...» که از امیرالمؤمنین در مورد

مهدی از فرزندان امام حسین علیه السلام روایت کرده‌اند) نام این کتاب را برده، و سپس در مورد لغات مشکل حدیث، سخن گفته است.
محقق (دکتر جبوری) ذیل این حدیث، در تعلیقه‌ی خود گفته: «به کتاب ابن حجر، به نام عقدالجواهر... مراجعه شود.»
ابن حجر، بین دو تن - عسقلانی و هیثمی - مشترک است. و دکتر جبوری اشاره نکرده که مراد او، کدامیک از آن‌ها است، هم‌چنان‌که محلّ نسخه‌ی خطّی کتاب را نیز نام نبرده است.

[۱۶] عقود الدرر فی شأن المهدی المنتظر

نسخه‌ای در کتاب‌خانه‌ی حرم مکه، شماره‌ی ۳۰ دهلوی ۴ / ۱۹۸. (فهرست نسخه‌های خطّی آن کتاب‌خانه / ۱۴۱)

[۱۷] علامات المهدی (رسالة فی...)

تألیف: سیوطی (متوفی ۹۱۱).
نسخه در کتاب‌خانه‌ی حرم مکه، شماره‌ی ۳۴ دهلوی.

[۱۸] علامات المهدی (رسالة فی...)

نسخه در ضمن مجموعه‌ی یکی جامع، در کتاب‌خانه‌ی سلیمانیه‌ی اسلامبول، شماره‌ی ۱۱۸۵.

[۱۹] علامات المهدی المنتظر

تألیف: ابن حجر هیثمی مکی شافعی (متوفی ۹۷۴).
چاپ انتشارات مکتبه القرآن للطبع و النشر، در مصر.

[۲۰] مختصر القول المختصر فی علامات المهدی المنتظر

اصل کتاب (القول المختصر....) تألیف ابن حجر هیثمی است، که قبلاً در مورد آن سخن گفتیم.

اختصار کتاب، توسط نواده‌ی ابن حجر یعنی رضی‌الدین بن عبدالرحمان بن احمد بن محمد بن حجر هیتمی سعدی مصری شافعی (۱۰۱۰-۱۰۷۱) انجام شده است.

بنگرید: هدیه‌العارفین ۱ / ۳۶۹.

[۲۱] مرآة الفكر فی المهدي المنتظر

تألیف: شیخ مرعی بن یوسف کرمی مقدسی حنبلی (متوفی ۱۰۳۳) پیش از این، کتاب «فرائد فوائد الفكر فی المهدي المنتظر» را از همین نویسنده نام بردیم.
بنگرید: ایضاح المکنون ۲ / ۴۶۲.

[۲۲] المهدي

تألیف: صدرالدین قنوی.
این کتاب را استاد ما، مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی رحمته الله در الذریعه ۲۳ / ۲۹۰ نام برده و گفته که نسخه‌ای از آن در ایاصوفیا به شماره‌ی ۴۸۴۹ موجود است.

[۲۳] المهدي

تألیف: شمس‌الدین ابن قیّم جوزیه (متوفی ۷۵۱) (کشف الظنون ۲ / ۱۴۶۵)

[۲۴] المهدي (جزء فی...)

تألیف: ابن کثیر
در نهاية البداية ۱ / ۴۳ گوید: «وقد أفردت فی ذکر المهدي جزء علی حدة، و لله الحمد»

[۲۵] المهدي (جزء فی ما ورد فی...)

تألیف: ابی‌الحسین ابن‌المنادی، احمد بن جعفر حافظ بغدادی (متوفی ۳۳۶)

خطیب در تاریخ بغداد ۴ / ۶۹، ابن جوزی در المنتظم ۶ / ۳۷۵، ذهبی در تذکرة الحفاظ / ۸۴۹، وابن جزری در غاية النهاية ۱ / ۴۴، شرح حال او را آورده‌اند. ابن جوزی، ثنای بلیغی از او گفته و ابن جزری، به کثرت تصانیف او درباره‌ی قرائات و موضوعات دیگر اشاره کرده است.

ابن حجر در فتح الباری ۱۶ / ۳۴۰ گوید: «له جزء فی المهدی» در کتاب‌های مربوط به مهدی علیه السلام از این کتاب نقل قول‌هایی دیده‌ام. و سلمی در کتاب «عقد الدرر فی اخبار المهدی المنتظر» این عبارت را بسیار به کار برده است. «أخرجه ابوالحسین ابن المنادی».

[۲۶] المهدی (جزء فی ما ورد فی...)

تألیف: ابن حجر

(فهرس الفهارس و الأثبات / ۳۳۹)

[۲۷] المهدی حقیقة لا خرافة

تألیف: محمّد بن احمد بن اسماعیل (معاصر)

برای دومین بار در هلند چاپ شده است.

[۲۸] المهدی (رسالة فی...)

تألیف: ملا احمد بن حیدر ماورانی (متوفی ۱۰۷۰)

ماورانی، منسوب به ماوران، از روستاهای شقلاوه در شمال عراق است.

نسخه‌ی خطی آن در کتاب‌خانه‌ی مرکزی دانشگاه صلاح‌الدین در شمال عراق به شماره‌ی ۴۱۹ / ۳ موجود است. (فهرست کتاب‌خانه‌ی صلاح‌الدین، ص ۲۸۸ چاپ ۱۴۰۸)

[۲۹] المهدی (رسالة فی...)

تألیف: ادیس بن محمّد بن حمدون عراقی فاسی (متون ۱۱۸۳ یا ۱۱۸۴)

(فهرس الفهارس و الأثبات ۲ / ۱۹۹، الیواقیت الثمینه ۱ / ۹۶، سلوة الأنفاس / ۱۴۱)

[۳۰] المهدی (رسالة فی...)

نسخه‌ای در مجموعه‌ی نافذ پاشا، کتاب‌خانه‌ی سلیمانیه‌ی اسلامبول، شماره‌ی ۱۵۶ موجود است.

[۳۱] المهدی (رسالة فی...)

تألیف: جعفر بن حسن بن عبدالکریم بن محمد بن عبدالرسول برزنجی مدنی
(متوفی ۱۱۸۷)
شرح حال او در سلک الدرر ۲ / ۹ و هدیة العارفين ۱ / ۲۵۶ آمده است.

[۳۲] المهدی (رسالة فی...)

نسخه‌ای از آن در کتاب‌خانه‌ی حرم مکه به شماره‌ی ۲ / ۴ موجود است.
(فهرست کتاب‌خانه ص ۲۱)

[۳۳] المهدی (رسالة فی...)

تألیف: سعدالدین حموی.

[۳۴] المهدی (رسالة فی...)

نسخه‌ای در مجموعه‌ی اسعد افندی، در کتاب‌خانه‌ی سلیمانیه‌ی اسلامبول به شماره‌ی ۳۷۵۸ موجود است، که شاید همان «القول المختصر» ابن حجر باشد.

[۳۵] المهدی

تألیف: حافظ ابونعیم.

در کشف الظنون ۲ / ۱۴۶۵ یاد شده است. حافظ ابن حجر در مشیخه‌ی خود، آن را یاد کرده، و اسناد خود را تا ابونعیم بیان داشته است.

[۳۶] المهدی (کتاب فی...)

تألیف: حسن بن محمد بن صالح نابلسی مصری حنبلی.

(الجواهر المنضد في اصحاب احمد، تأليف ابن عبد الهادي، ص ٢٥)

[٣٧] المهدي المنتظر

تأليف: ابراهيم مشوخي

توسط مكتبة المنار اردن چاپ و منتشر شده است.

[٣٨] المهدي المنتظر (رسالة في...)

تأليف: عبدالحق سيف الدين دهلوي بخاري (متوفى ١٠٥٢). عبدالحق

كتاني در فهرس الفهارس و الاثبات ٢ / ١٢٥ از آن نام برده است.

[٣٩] المهدي الى ما ورد في المهدي

تأليف: شمس الدين ابن طولون، ابو عبدالله محمد بن علي بن محمد حنفي

دمشقي صالحی (متوفى ٩٥٣)

وی، کتابی در شرح حال خود به نام «الفلک المشحون فی احوال محمد بن طولون» نوشته است. هم چنین غزوی در الکواکب السائرة ٢ / ٥٢-٥٤، شرح حال طولانی او را آورده و ابن عماد در شذرات الذهب ٨ / ٢٩٨ و زرکلی در الاعلام ٧ / ١٨٤ از او یاد کرده اند.

ابن طولون، در کتاب دیگر خود (الشذرات الذهبية) - که دکتر صلاح الدین منجد، آن را به نام «الأئمة الاثني عشر» چاپ کرده - از این کتاب (المهدي...) یاد کرده، و در صفحه ١١٨ ضمن بیان احوال امام مهدی صلوات الله علیه گوید:

«وقد ذكرت المعتمد في امر هذا في تعليقي: المهدي إلى ما ورد في المهدي»

[٤٠] النوافح القربية، الكاشفة عن خصائص الذات المهدية

تأليف: قطب بکری، قطب الدین مصطفی بن کمال الدین بن علی صدیقی،

ابوالمعارف بکری دمشقی صوفی حنفی (١٠٩٩-١١٦٢)

اسماعیل پاشا در هدیه العارفين ٢ / ٤٤٦-٤٥٠ شرح حال و آثار فراوان او را

آورده و این کتاب را نیز نام برده است. وی در مورد اهل بیت، کتاب های دیگری

دارد، از جمله:

- (۱) رشحة قرائح الاقتراب فی مداخل الآل و الأصحاب
- (۲) تناول اقداح الحق الصراح و شرب عذب زلاله، فی معنی قول المصلی:
علی النبی و آله.

مرادی، در سلك الدرر ۴ / ۱۹۰-۲۰۰، شرح حال طولانی و فهرست آثار او را بیان کرده، از جمله همین کتاب، و نیز کتاب دیگر او در مورد حضرت مهدی علیه السلام:
«الهدیة الندیة للأمة المحمّدیة فی ما جاء فی فضل الذات المهدیة» را یاد کرده است.

[۴۱] الوعاء المختوم فی السرّ المكتوم فی اخبار المهدی علیه السلام

تألیف: ابن عربی، محی الدین محمّد بن علی بن محمّد بن احمد بن محمّد بن عبدالله طائی حاتمی اندلسی (۵۶۰-۶۳۸)
اسماعیل پاشا در هدیه العارفین ۲ / ۱۱۴-۱۲۱ ضمن بیان شرح حال و فهرست آثار او، از این کتاب نام برده است.

[۴۲] الهدیة الندیة للأمة المحمّدیة فی ما جاء فی فضل الذات المهدیة

تألیف: قطب بکری، ابوالمعارف قطب الدین مصطفی بن کمال الدین بن علی صدیقی بکری حنفی صوفی دمشقی (۱۰۹۹-۱۱۶۲)
اسماعیل پاشا در هدیه العارفین ۲ / ۴۴۶-۴۵۰، ضمن بیان شرح حال و آثار فراوان او، به همین کتاب و کتاب دیگر او در مورد حضرت مهدی علیه السلام به نام «النوافح القریبة الکاشفة عن خصائص الذات المهدیة» اشاره کرده است.
هم چنین بنگرید: ایضاح المکنون ۲ / ۷۲۸، سلك الدرر ۴ / ۱۹۷.
توضیح: در بخش پیشین مقاله که در شماره ی ۱۰ به چاپ رسید عنوان شماره ی ۱۴ و ۲۰ ناظر به یک کتاب واحد است که با دو نام معرفی شده است.

فیه

شماره ۱۱

پرتال جامع علوم انسانی